

УДК (411.16): (477.46) «19»

Т.А. Клименко
(м. Черкаси)

**ДО ІСТОРІЇ ЄВРЕЇВ НА ЧЕРКАЩИНІ:
СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ
в XIX – на початку XX ст.**

Єврейській душі властиве
шанування Бога та повага
до нього, очікування радості від
життя, месіанські сподівання,
терпіння і глибоке розуміння
людської особливості.

І.Б.Зінгер¹

Дослідження присвячено соціально-економічному життю євреїв Черкащини у XIX – на початку XX ст.

Исследование посвящено социально-экономической жизни евреев Черкасчины в XIX – начале XX вв.

The study examines the social and economic life of the Jews Cheraschiny In XIX – early twentieth centuries.

Кожна нація протягом усієї історії свого існування характеризується кращими рисами, котрі вирізняють її посеред інших. Заповзятливість, сміливість, рішучість, діловитість, винахідливість, організаторські здібності, виправданий ризик, здатність керувати великим обігом капіталів, налагодження чи модернізація виробництва – це такі якості, котрі завжди цінувалися в усіх націях. Їх історія розвивалася у взаємозв'язку з іншими народами через щільні сусідські взаємовідносини. Й тільки деякі особливості в історичному минулому їх відрізняли. Само собою зрозуміло, що поступово в Україні вони згодом почали стиратися.

Серед різних націй та народностей, котрі мирно співіснують на її теренах, заслугоує на увагу історія євреїв, як невід'ємної частини історії Української держави.

Поява їх на її території сягає глибокої давнини. Становлячи чималу частину етнічного населення Боспорського царства, котре на початку нової ери вело жваву торгівлю зі слов'янськими племенами, тікаючи зі зруйнованого арабами Хорезма, вони оселялися на давньоруських землях, спонукаючи прийняти іудаїзм хазарів, які захищали Київську Русь від азійських орд. Розширення торгових відносин євреїв і християн сприяло їх зближенню². Життя євреїв у «містечках» обмежувалося в основному домом, синагогою й базаром.

В понятті «містечко» (чи як євреї називали його «штетлах»), розумілося поєднання своєрідного побуту, релігійної та культурно-національної відокремленості єврейської общини. Згодом сама назва та її похідний прикметник «містечковий» стало уособленням провінційності й обмеженості. У той же час із містечок вийшли багато відомих художників, музикантів, просвітників, меценатів, громадських, культурних, військових діячів. Серед них – лікар, депутат Черкаської міської думи Л.І.Диккерт, власник Черкаської тютюнової фабрики А.А.Зарицький, рабин Черкаської громади Н.А.Шнеерсон, письменники Шолом-Алейхем, Д.Р.Бергельсон, П.І.Альтман, Фефер, черкаські підприємці І.М.Бродський, Я.А.Шкловський, М.М.Цейтлін, Ф.Г.Летичевський, Н.Лішиц, Е.Шіллер, Клезмер, А.І.Березовський, Герої Радянського Союзу Х.М.Краснокутський, П.Г.Турб'ян, Г.М.Штерн та ін³.

Містечки засновувалися за прихильності деяких українських керманічів до єврейства. Прикладом цього може бути засноване гетьманом Тарновським у 1714 р. перше на Черкащині єврейське містечко Монастирище. Пізніше виникли Сміла, Шпола, Катеринопіль, Лисянка, Звенигородка⁴.

Землеробством євреї розпочали займатися ще за часів царювання імператора Олександра І. Найбільш активна їх реєстрація відбувалася у період правління Миколи І, ним було створено передумови до заохочення євреїв до занять землеробством шляхом розселення останніх у сільській місцевості. Меншість їх було зараховано до міщанського стану, більшість – до селян⁵. До того ж частина євреїв, крім землеробства, займалася ще і городництвом, садівництвом, тютюноробством, виноробством, бджільництвом й іншими спеціальними галузями здебільшого поза межами населених пунктів на орендованих ділянках землі. Проте такий вид діяльності був скоріше супутнім так нехарактерним для цієї нації.

Промислове городництво, головним чином, розвинулося шляхом заготівельно-торговельної діяльності євреїв, які становили неабияку конкуренцію селянам. Крім того, вони славилися своїми гарними виробами різноманітних сортів масла і сиру в поміщицьких економіях, які були до того ж ще й їх управляючими.

Впродовж X–XII ст. масових переслідувань євреїв, що були звичайними у середньовічній Європі, в Україні не існувало. Навпаки, князі Данило Галицький, Володимир Мономах та Володимир Васильович користувалися їх допомогою під час реорганізації країни, вирішення фінансових справ, надаючи євреям у свою чергу чимало привілеїв⁶.

В XII–XVIII ст. відбувається активний розвиток Польського королівства, створюються умови для переселення на українські землі торговців – імігрантів з європейських держав, серед котрих було чимало євреїв, які об'єднувалися в общини. На початку XVII ст. останні існували у Корсуні, Умані, Богуславі. Отримуючи від польського уряду привілеї (грамоти), тотожні за змістом «Магдебурзькому статуту», вони поступово змішувалися з євреями, котрі проживали на Черкащині з давньоруських часів. На відміну від останніх, які займалися сільським господарством, імігранти віддавали перевагу торгівій діяльності, кредитно-грошовим операціям і ремісництву⁷. Князі й феодали надавали їм особливу перевагу, використовуючи їх як посередників у своїх торговельних справах.

За період із середини XVI ст. до початку XX ст. в Україні було сконцентровано близько третини світового єврейства⁸.

Традиційно схиляючись до проживання у містах, де їх частка суттєво перевищувала чисельність інших меншин по відношенню до корінного населення, іудейські громади помітно вплинули на розвиток значної кількості міст та містечок Черкаського регіону⁹.

На початку 80-х рр. XIX ст. комісіями південно-західних губерній Російської імперії було проаналізовано кількісний склад єврейського населення й характер його розміщення¹⁰. Внаслідок дискримінаційної політики уряду відносно останнього і його психологічних особливостей, менталітету та традицій найбільша чисельність євреїв існувала в містах. Так, у Канівському повіті вони становили до 25% від загальної чисельності населення, в Каневі – понад 33%; Липовецькому й Уманському повітах – понад 15%, у Липовці – 43%, Умані – 21%; у Чигиринському повіті – до 15%, Чигирині – понад 30%; Звенигородському і Черкаському повітах – до 10%, Звенигородці – 45%, Черкасах – до 30%; Золотоніському повіті – до 5%, Золотоноші – до 25%¹¹.

Спробу уряду щодо масового залучення євреїв до землеробства не можна назвати вдалою. Це пояснювало цілою низкою несприятливих обставин та умов, серед котрих головне місце займали відсутність знань, досвіду й необхідних оборотних коштів. Зрозумівши, що таким шляхом не вдасться залучити широкі маси євреїв до сільського господарства, Міністерство внутрішніх справ своєю постановою у 1898 р. дозволило їм придбавати та орендувати дрібні ділянки землі до 50 дес., відкривати єврейські землеробські ферми, сільськогосподарські школи для створення в подальшому умов для досягнення успіху у розвитку сільського господарства в регіоні¹².

Проте, маючи вільний доступ до заселення у сільську місцевість, лише незначна частина єврейського населення, котра мешкала в селах, займалася землеробством й або володіла нею, або орендувала як у селян, так і в поміщиків незначну кількість землі, до того ж оренда землі, що знаходилася у користуванні євреїв, становила понад дві третини всіх земель, які здавалися в останню¹³.

Здебільшого євреї завдяки своїм торговельним здібностям надавали можливість селянам безпосередньо в своїй місцевості продавати їм сільськогосподарську продукцію шляхом конкуренції за вигідними для них цінами. Тому сільським господарям, хоча й у збиток своєму добробуту, доводилось користуватися послугами маклерів, агентів, комісіонерів, експортерів та інших, головним чином із числа євреїв, котрі в силу своєї заповзятливості значно вивільняли сільських виробників від додаткових труднощів через їх неосвіченість та брак необхідних знань і навичок по збуту продукції¹⁴. Однак, попри шляхи, що сприяли їх діяльності, існували засоби, які гальмували цей процес. Серед них не останню роль відіграло питання про становлення єврейського населення до землеволодіння й вплив на нього введення 3 травня 1882 р. «Тимчасових правил». Їх поява була викликано погромами на початку 80-х р. XIX ст., метою котрих було «перепинити доступ у села євреям, діяльність яких вважалась тоді шкідливою»¹⁵. Цими правилами їм заборонялася купівля та оренда нерухомості й зміна свого помешкання з міст на село, а Більш жорстким законом від 27 грудня 1887 р. заборонявся переїзд в іншу сільську місцевість. Через те, що

єврейські погроми відбувалися здебільшого в містах, уряд, таким чином, забезпечував охорону сільського населення від непередбачуваних наслідків. Проте ці закони були хибні та завдали великої шкоди не тільки селянам, з одного боку, а й землевласникам, з іншого. Негативні наслідки відбилися і на ремісничій справі через те, що цією галуззю господарства займалися євреї.

В більшості своїй вони становили малозабезпечену верству населення, основним заняттям котрої було ремісництво і дрібна торгівля. Частина останніх ледве могла прогледуватися випадковими заробітками та милостиною¹⁶. Середній клас їх становили крамарі, шинкарі, чоботарі, кравці й ін.

Антисемітська державна політика ставила собі за мету вирішити єврейське питання шляхом витравлювання етнічної приналежності та злиття іудеїв з корінним населенням. Незважаючи на переслідування, євреї все ж зберегли свої позиції у господарському житті, здебільшого завдячуючи заступництву королів, магнатів, міщанства, власників міст і великих маєтків. Вони, виходячи з власних інтересів, заохочуючи євреїв в їх діяльності, використовували у господарствах для збільшення своїх доходів, проте водночас вживаючи проти них різні провокації, які перетворювалися в погроми.

Найбільш могутніми вони були під час Богдана Хмельницького. За словами М.І.Костомарова, саме тоді розпочалося нещадне знищення євреїв. Ця епоха залишила страшний слід за всю багатомісячну історію їх на Черкащині. На всіх переговорах Б.Хмельницький ставив як одну з головних умов – недопущення євреїв в Україну¹⁷. Загострення боротьби селянства проти феодалного гноблення привело до масового руху народних мас, відомого під назвою «коліїщина»¹⁸. У ході цього повстання гайдамацькі загони громили шляхетські маєтки в Корсуні, Богуславі, Лисянці, Смілі, Черкасах, Умані, вбивали євреїв, знищували синагоги й молитовні будинки.

У 1881р., після вбивства імператора Олександра II, по Україні прокотилася хвиля погромів, через котрі тоді ж вийшли сумнозвісні «Тимчасові правила» згідно з якими євреїв почали знову висилати із сіл та міст Черкащини, що супроводжувалося пограбуваннями особистого майна, жорстокими вбивствами і приниженнями. Особливо всіх цих поневірянь зазнали євреї міст Смілі, Звенигородки, Умані, Черкас, Корсуні й їх околиць.

Під приводом боротьби з «єврейським засиллям» уряд застосовував правові обмеження для іудейського населення. Одним із найтяжчих було обмеження у виборі та зміні місця проживання, за котрим їм було заборонено в'їзд у центральні, північні, східні й деякі південні губернії Росії, дозволялося проживати в сільській місцевості «поза містами та містечками». Доходило до того, що в разі виявлення їх негайно виселяли за рішенням суду за «жебракство» під обов'язковим наглядом поліції, за що остання отримувала винагороду. Тому час від часу вона влаштовувала облави для виявлення євреїв.

Й, зрештою, у 1903 р. було видано Указ, згідно з котрим євреям заборонялося придбання нерухомості поза межами проживання останніх. Таким чином, їм був закритий зовсім доступ до землі. Вони не могли стати не лише власниками або орендарями земельних ділянок. Навіть на польові роботи як простих поденників їх допускали з великими труднощами. Уряд цими заходами переслідував «посилення в

Західному краї між землевласниками російського елемента, адже при продажу маєтків євреї стануть небезпечними змагальниками, з котрими росіянам, незважаючи на надані їм від уряду пільги та позики, буде досить важко суперничати...»¹⁹.

З виходом цього Указу розгорнулася нова погромна кампанія, у ході якої зазнали нищення майна, побиття, вбивства, грабунків 41 населений пункт Київщини²⁰. Крім того, встановлювався жорсткий контроль за викладацькою діяльністю євреїв, отриманням ними освіти, вступом на державну службу, заняттям ремісничою працею і вільною торгівлею, проходженням військової служби, утриманням шинків й їх орендою, веденням оптової торгівлі виключно на ярмарках. Для них встановлювалися спеціальні коробочні та свічні збори для потреб міських дум.

Євреїв, на відміну від етнічного населення імперії, незважаючи на те, що вони виконували всі повинності, прирівнювали до іноземців, калік і злочинців²¹. Обмеження їх доступу євреїв в сільські місцевості створило додаткові труднощі селянам та стало перешкодою у подальшому розвитку сільського господарства. Весь тягар цих обмежень ліг на плечі останніх. Не маючи можливості на конкурентній основі впливати на процес ціноутворення, вони вимушені були продавати свою продукцію по чітко визначених (не рідко занижених) урядом цінах. Крім того, селяни несли великі втрати часу по транспортуванню й продажу її.

Прикладом того, що євреї своєю діяльністю в галузі сільського господарства приносили немалу користь, були численні заяви і подання селян та поміщиків про відміну цих обмежень. На це Київська²² губернська влада відреагувала позитивно й із розумінням справи. Так, постановами земства було дозволено євреям вільно пересуватися з населених пунктів із метою торгівлі сільськогосподарською продукцією²³. Таким чином, склалися передумови до залучення, а згодом і зосередження здебільшого всієї торгівлі у руках євреїв. Прикладом цього були Звенигородський, Канівський, Уманський, Черкаський та Чигиринський повіти²⁴.

Євреї організовувалися в економічні асоціації й таким чином, вкладали свою частку в господарський прогрес суспільства²⁵. Розповсюдженими видами діяльності їх були дрібна торгівля у власних крамницях і утримання шинків. Для підтримки та розвитку сільського господарства й дрібної сільськогосподарської промисловості євреї займалися організацією народного кредиту, надаючи кошти під заставу. Так, у селах Богуславі, Шелепухах і Мигальках ними було засновано три сільські банки на відсотки від капіталу графині О. Браницької²⁶.

Розвиток економіки в Росії у другій половині XIX ст. змусив уряд поступово відмінити найбільш важкі обмеження для іудейського населення. Тоді ж на початку XX ст. в різні часи, коли знімалася заборона, при генерал-губернаторах призначалися вчені євреї «для особливих доручень», дозволялося утримання шинків та помешкання їх у селах, отримання спеціальної освіти нарівні з дітьми купців і міщан, організацію неремісничих цехів (мостовиків, землекопів, каменярів, візників, садівників, робітників на фабриках та заводах, чорноробів, домашньої прислуги), ведення торгівлі (хлібом, льоном), оренду млинів, заводів, маєтків, вступ у гільдії²⁷.

Крім того, отримала широкий розвиток благодійна діяльність серед єврейського населення, яка була завжди притаманна цій нації.

Впродовж 1840–1887 рр. на Черкащині були засновані іудейські богадільні в містах і містечках – Звенигородці, Калигірці, Лисянці, Шполі, Умані, Черкасах, Смілі, у котрі приймалися люди похилого віку й малолітні сироти на повне забезпечення. Благодійні лікарні в Умані, Черкасах, Городищі, Смілі, крім євреїв, приймали на лікування і місцеве малозабезпечене населення різного віросповідання, яке користувалося безкоштовним лікуванням та видачею ліків нарівні з євреями. У Смілі було створено єврейські безкоштовні їдальні й столярно-токарний клас при відповідному училищі для хлопчиків віком від 11 до 16 років із бідних іудейських сімей, де їх навчали робітничому ремеслу. В Умані існували: дешева їдальня для бідних євреїв міста, у котрій продавалися харчі по здешевлених цінах, а деколи відпускалися і безплатно на кошти благодійного товариства, яке надавало матеріальну і духовну допомогу іудеям²⁸; товариство допомоги учням при приватному семирічному чоловічому комерційному училищі С.Н.Браїловського та О.В.Лисовського; товариство нічних лікарняних чергувань для надання безкоштовної медичної допомоги в нічний час шляхом виїзду до хворого додому або ж у черговий пункт; товариство допомоги хворим євреям «Бікур Хейлім» тощо. В містечках – Кам'янці, Каневі, Богуславі й інших існували благодійні товариства, котрі надавали матеріальну, медичну, побутову допомогу євреям. При цих товариствах створювалися громадські їдальні, нічні притулки, гуртожитки, лікарні, амбулаторії²⁹. На початку XX ст. з ініціативи черкаського лікаря В.І.Монасевича у Черкасах було створено лікарню, в діяльності якої брали активну безкоштовну участь місцеві лікарі С.Н.Гольденштейн, Н.В.Любарський, Н.Д.Цейтмен та ін³⁰.

Сім'я з її патріархальними традиціями була основою соціального життя євреїв. Сімейні події ставали відомі всій общині. При цьому євреї ніколи не забували про свою віру. Центром життя общини була синагога, котра відігравала значну роль у житті громади. Вона була не тільки молитовним домом, а й місцем, де збиралася вся община. Так, у Черкасах у 1845 р. було відкрито дві синагоги, в 1895 р. діяли одна синагога і 7 молитовних домів, а у 1911 р. їх налічувалось 13³¹. В Умані у 1870 р. діяло дві синагоги та 14 молитовних домів³². Упродовж всієї історії існування євреїв на теренах Черкащини через різні обставини кількість синагог різко коливалася в різні боки, але це ніяким чином не зменшило бажання останніх до поваги, безмежного шанування й збереження глибокої прихильності до своєї релігії.

Великого значення мало осягання євреями законів розвитку суспільства за допомогою навчання, спочатку у хедері, який для більшості з них був єдиною школою, а пізніше в заснованих єврейських приватних училищах. І тільки дуже малому відсотку єврейських дітей доля подарувала можливість навчатися у престижних вищих навчальних закладах. Серед подвижників відповідної освіти в Черкаському краї можна назвати родину підприємців Бродських, котрі надавали субсидії єврейським общинам для відкриття навчальних закладів. Одним із піонерів такої освіти був і Г.Горовиць, який відкрив в Умані єврейську школу. Іудейські просвітники віддавали всі свої сили розвитку єврейської культури. У національній літературі перевага віддавалася освіті, описанню побуту та релігійній тематиці. Серед релігійної творчості особливо цікаві «Сказання» раббі Н.Брацлавського з Умані.

Отже, весь період життя й діяльності євреїв на Черкаській землі принесли їм нелегку долю – різноманітні обмеження, жорстокі погроми, державний антисемітизм, постійний внутрішній страх іудейської ідентифікації, розчарування і надії³³. Цей народ пройшов крізь тисячоліття з їхніми вогняними й кривавими езекуціями, виніс рабське ярмо, витерпів нелюдські катування, зберігши свою духовну цілісність, та зробивши значний внесок у соціально-економічний розвиток Черкаського краю.

¹ Американський прозаїк єврейського походження, лауреат Нобелівської премії.

² Горський В. З історії україно-єврейських ідейних зв'язків Києво-Руської доби. Кирило Туровський // Єврейська історія та культура в Україні. Матеріали конференції. – К., 1995. – С.49–50.

³ Держархів Черкаської області. – Ф. 8. – Оп. 3. – Спр. 13. – Арк. 1 – 5; Очерки истории евреев Черкасщины. Библиотека Хэсэда. – Черкасы, 2004. – Вып. 1. – С.13–14, 32–42.

⁴ Страшевич В.Б. Черкаські євреї. – Черкаси, 2001. – С.4.

⁵ Записка Л.И.Бродского по вопросу об отношении еврейского населения к землевладению и влиянии на него Временных Правил 3 мая 1882 г. // Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Киевская губерния. – Санкт-Петербург, 1903. – Т. XV. – С.61–62.

⁶ Липа Ю. Призначення України. – Львів, 1992. – С.124.

⁷ Хонігсман Я.С., Найман О.Я. Євреї України: Короткий нарис історії – К., 1993. – Ч. 1. – С.15.

⁸ Світ. – 1991. – № 3 – 4. – С.25.

⁹ Ходорковський Ю.І. Єврейські некрополі України. – К., 1998. – С.4.

¹⁰ Опрацьовано матеріали губернських статистичних комітетів, «Пам'ятних книг», звіти губернаторів. Більшість даних було отримано з «Поземельної статистики» центрального статистичного комітету за 1877р.

¹¹ Еврейское население и землевладение в юго-западных губерниях еврейской России, входящих в черту еврейской оседлости. – Санкт-Петербург, 1884. – С.19–21, 33.

¹² Записка Л.И.Бродского. – С.59.

¹³ Еврейское население и землевладение в юго-западных губерниях европейской России, входящих в черту еврейской оседлости. – С.16.

¹⁴ Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Киевская губерния. – Санкт-Петербург, 1903. – Т. XV. – С.112–113.

¹⁵ Записка Л.И.Бродского. – С.57.

¹⁶ Субтельний О. Україна: історія. – К., 1991. – С.245–246.

¹⁷ Киевская старина. – К., 1883. – Т.1. – С.3–4.

¹⁸ Храбан Г.Ю. Спалах гніву народного. – К., 1989. – С.56–58.

¹⁹ РГИА. – Ф. 1283. – Оп. 1. – Спр. 181а. – Арк. 11.

²⁰ Большая советская энциклопедия. – Москва, 1932. – Т. 24. – С.146.

²¹ Вишняк М. Положение евреев в России. – Москва, 1917. – С.6.

²² До 1954 р. значна частина території сучасної Черкаської області входила до складу Київської губернії (області).

²³ Записка Л.И.Бродского. – С.58

²⁴ Там же. – С. 469.

²⁵ Труды этнографическо-статистической экспедиции в западно-русский край снаряженной императорским русским географическим обществом. Юго – западный отдел. Материалы и исследования, собранные д.чл. П.П.Чубинским. – Санкт-Петербург, 1877. – Т. 7. – Вып. 2. – С. 350

²⁶ Доклад Васильковского уездного исправника М.В.Панкевича о натуральных повинностях / Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Киевская губерния. – Санкт-Петербург, 1903. – Т. XV. – С.368

²⁷ Полный хронологический сборник законов и положений касающихся евреев, от уложения царя Алексея Михайловича до настоящего времени от 1649 – 1873 гг. Извлечение из полных собраний законов российской империи. – Санкт-Петербург, 1874. – С. 735, 752, 916, 1092.

²⁸ Устав єврейського благодійного товариства м.Умані Київської губернії. – Умань, 1908. – С. 1.

²⁹ Там само. – С. 2.

³⁰ Весь г. Черкассы. Адресная и справочная книжка. – К., 1911. – С. 69 – 71.

³¹ Там же. – С. 55, 88 – 89; Держархів Черкаської області. – Ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 433. – Арк. 10, 10 зв.

³² Очерки истории евреев Черкасщины. Библиотечка Хэсэда. – Черкассы, 2004. – Вып. 1. – С. 13 – 14, 32. 42.

³³ *Богров Г.* Руські євреї / Молодь України. – 1990. – 29 травня. – С.4.